

**Правові та організаційні
аспекти розвитку
прокуратури України в
сучасних умовах.**

Висвітлюються поняття і сутність державного механізму в Україні та місце прокуратури в його структурі. Розглядаються система, функції, повноваження, форми і методи, принципи організації та діяльності прокуратури України в умовах сучасного державотворення, її взаємодія з органами державної влади. Запропоновано напрями вдосконалення правового статусу прокуратури та підвищення якості й ефективності її діяльності тощо.

Для спеціалістів в галузі прокурорського нагляду, практичних і наукових працівників, студентів вищих юридичних навчальних закладів.

З М І С Т

<i>Передмова</i>	5
------------------------	---

Розділ 1. Становлення, розвиток та правовий статус інституту прокуратури в Україні	8
---	---

1.1. Поняття та сутність державного механізму в Україні і місце прокуратури в його структурі	8
1.2. Генезис та еволюція інституту прокуратури в Україні	24
1.3. Поняття і структура правового статусу прокуратури України	43
1.4. Конституційно-правові засади організації і діяльності прокуратури в Україні та зарубіжних країнах: порівняльний аналіз	49

Розділ 2. Система та функції прокуратури України в умовах сучасного державотворення	68
--	----

2.1. Теоретичні засади побудови системи органів прокуратури ..	68
2.2. Теоретичні засади реалізації функцій прокуратури	80
2.3. Нагляд за додержанням прав та свобод людини і громадянина, додержанням законів із цих питань органами виконавчої влади, місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами	93
2.4. Функція підтримання державного обвинувачення в суді ...	110
2.5. Функція представництва інтересів громадянина та держави в суді	120
2.6. Функція нагляду за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство	135
2.7. Функція нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах і застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян	147

Розділ 3. Форми і методи діяльності прокуратури України	154
--	-----

3.1. Організаційно-управлінські форми діяльності прокуратури України	154
--	-----

3.2	Форми діяльності прокурора при здійсненні нагляду за додержанням та застосуванням законів, прав і свобод людини і громадянина	166
3.3.	Процесуальні форми діяльності прокуратури	181
3.4.	Методи діяльності прокуратури	193

Розділ 4. Взаємозв'язок прокуратури з іншими структурами державної влади 211

4.1.	Відносини прокуратури з Президентом України і з органом законодавчої влади	211
4.2.	Відносини прокуратури з органами виконавчої влади	226
4.3.	Відносини прокуратури з органами судової влади	243

Розділ 5. Напрями вдосконалення правового статусу прокуратури України, підвищення ефективності її діяльності 252

5.1.	Визначення місця прокуратури України серед органів державної влади як фактор удосконалення її правового статусу	252
5.2.	Незалежність прокуратури: зміст та способи забезпечення	259
5.3.	Актуальні аспекти вдосконалення структури та організації діяльності прокуратури України	270

Висновки 280

Список використаних джерел 290

ПЕРЕДМОВА

*Моїм сином Володимиру Вікторовичу
та Олегу Вікторовичу присвячується*

Сучасний період розвитку України характеризується численними змінами, що відбуваються в економічному та соціальному житті держави, а також у державному будівництві й ідеології. Значну частку цих змін становлять державно-правові, судові реформи та реформи правоохоронної діяльності в Україні, які стосуються різних сторін організації та діяльності органів державної влади, у тому числі й органів прокуратури України.

На жаль, спроби механічного копіювання зарубіжних моделей державно-правового устрою, намагання запровадити західні технології правоохоронної діяльності без належного наукового обґрунтування і критичної оцінки власних можливостей у забезпеченні будівництва суверенної, незалежної, демократичної, соціальної правової держави, як це передбачає ст. 1 Конституції України, призвели до того, що початок реформ для органів прокуратури України став майже боротьбою за існування. Ці обставини обумовили необхідність поглибленого аналізу організаційно-правових проблем діяльності прокуратури і пошуку оптимальних шляхів їх вирішення.

Численні дискусії про місце і роль прокуратури України в державному механізмі показали, що судово-правова реформа, яка повільно проводиться в Україні вже тривалий час, в окремих своїх аспектах, що стосуються органів прокуратури, має стратегічні прорахунки. Ця обставина вимагає від науковців і практиків, та й правової науки в цілому, якісно нових підходів, рекомендацій і розробок, адекватних новим обставинам, що виникли в Україні, щодо завдань, мети і функцій прокуратури в умовах, які постійно змінюються, для того, щоб остання максимально сприяла прогресивним змінам в економічній, політичній, соціальній, культурній та інших сферах, розбудові незалежної України, а також забезпеченню прав та законних інтересів громадян, пріоритету загальнолюдських цінностей, зміцненню

законності та правопорядку при розбудові дійсно правової держави. При цьому правову державу необхідно розуміти як таку, у якій будь-яка державна діяльність, з одного боку, підпорядкована завданням реального забезпечення прав та законних інтересів громадян, а з іншого – обмежена правом і здійснюється виключно у правових формах.

Разом із тим саме реформи у сфері державного будівництва, правосуддя, правоохоронних органів, пенітенціарної системи зумовлюють потребу в корективах організації як прокурорського нагляду в цілому, так і окремих його галузей. Проте ці зміни можуть бути успішними лише в межах перехідного періоду еволюційних перетворень органів прокуратури України з урахуванням відповідних наукових досягнень.

Отже, актуальність дослідження шляхів реформування прокуратури підтверджується перш за все необхідністю її приведення у відповідність до вимог, які висуваються до цього інституту і пов'язані з докорінними змінами в державному устрої України, а також з триваючим до цього часу пошуком оптимальної для країни форми правління.

Зважаючи на це, можна стверджувати, що сьогодні головною метою наукових досліджень має стати визначення місця і ролі прокуратури в механізмі сучасної української держави, природи владних прокурорських функцій та формування відповідної конституційної моделі прокуратури України. Розв'язання цих завдань вимагає не тільки наукового аналізу цілої низки правових інститутів, законодавства і практики функціонування прокуратури, але й напрацювання відповідних теоретичних положень, що сприятимуть найбільш повному вирішенню зазначених проблем.

Окремі аспекти організації і діяльності органів прокуратури України, визначення її місця і ролі в державному механізмі були предметом дослідження таких учених, як В.Б. Авер'янов, О.Ф. Андрійко, В.С. Бабкова, Ю.М. Грошевий, Л.М. Давиденко, В.В. Долежан, В.О. Євдокимов, В.С. Зеленецький, П.М. Каркач, С.В. Ківалов, Г.К. Кожевніков, І.М. Коз'яков, О.А. Копиленко, В.В. Корж, В.В. Кулаков, М.В. Косюта, М.А. Йоффе, Д.М. Лук'янець, І.Є. Марочкін, М.І. Мичко, О.Р. Михайленко, Г.А. Мурашин, В.В. Мурза, В.І. Малюга, В.П. Нагребельний, Ю.М. Оборотов, Ю.Є. Полянський, П.М. Рабінович, М.В. Руденко, Г.П. Серєда, В.В. Сташис, Е.А. Суботін, В.Я. Тацій, І.Б. Усенко,

Ю.С. Шемшученко, В.І. Шишкін, П.В. Шумський, М.К. Якимчук та ін.

Вагомий внесок у розробку зазначених проблем, які мали місце і в Російській Федерації, зробили російські вчені А.І. Алексеев, Д. Альбицький, В.І. Басков, А.Д. Берензон, В.Г. Бессарабов, С.Г. Березовська, А.Д. Бойков, Ю.Є. Виноградов, А.А. Власов, В.М. Горшенев, Г.П. Дашков, В.Г. Дьомін, Т.М. Добровольська, А.І. Долгова, Н.В. Жогін, В.К. Звірбуль, І.І. Карпець, В.В. Клочков, А.Ф. Козлов, Н.І. Костенко, Б.В. Коробейніков, О.Є. Кутафін, В.Н. Кудрявцев, В.І. Крігер, Б.М. Лазарев, В.Г. Мелкумов, М.В. Муравйов, В.С. Нерсесянц, В.І. Рохлін, В.П. Рябцев, В.М. Савицький, К.Ф. Скворцов, А.Ф. Смірнов, А.Я. Сухарев, М.С. Строгович, В.С. Тадевосян, Н.С. Трубін, А.А. Чувилев, В.І. Шинд, В.А. Юсупов, В.Б. Ястребов та ін.

Водночас слід зазначити, що на сьогодні в Україні відсутні комплексні дослідження конституційно-правового статусу прокуратури України, її місця в державному механізмі, що є особливо актуальним з огляду на необхідність проведення конституційної реформи.

Тому в монографії визначено місце прокуратури в механізмі сучасної української держави, тобто в системі державних органів, які забезпечують практичну реалізацію функцій держави, обґрунтовано раціональну функціональну модель прокуратури, а також розроблено рекомендації щодо вдосконалення правового статусу прокуратури в умовах реформування державних інститутів, а також широко використані відомості, одержані в результаті вивчення практики діяльності прокуратур різних рівнів, починаючи з Генеральної прокуратури України, та матеріали перевірок діяльності прокуратур областей, Автономної Республіки Крим за основними напрямками роботи протягом 2004–2008 рр., результати проведеного автором опитування прокурорських працівників Закарпатської, Запорізької, Івано-Франківської, Одеської, Сумської областей та м. Києва (лист опитування наведений у додатку Б), анкетування та опитування прокурорів і їх заступників міст, районів, а також керівників апарату управління СБУ і МВС України в Сумській області з питань доцільності залишення за прокуратурою похідної функції з координації діяльності правоохоронних органів у боротьбі із злочинністю. Ураховувався також особистий досвід автора, набутий протягом 30 років роботи в органах прокуратури.

Становлення, розвиток та правовий статус інституту прокуратури в Україні

1.1. Поняття та сутність державного механізму в Україні і місце прокуратури в його структурі

Для забезпечення об'єктивного і повного аналізу місця та ролі української прокуратури серед інших органів державної влади необхідно враховувати, по-перше, що прокуратура – це один з елементів державного механізму, отже принципи організації та функціонування останнього притаманні й прокуратурі; по-друге, що сама держава є складовою частиною більш широкої політичної системи суспільства, елементи якої знаходяться в постійній взаємодії. Отже, дослідження інституту прокуратури повинне здійснюватися принаймні на двох рівнях – на рівні взаємодії органів прокуратури з іншими органами державної влади, що в сукупності становлять державний апарат, і на рівні взаємодії прокуратури з інститутами політичної системи суспільства. Однак наведені рівні дослідження не можна розглядати кожен окремо, оскільки принципи побудови державного механізму, його структура, функції та способи їх реалізації безпосередньо залежать від розвитку політичної системи суспільства, його політичної та правової культури.

Упродовж багатьох століть відбувалась еволюція держави як форми організації життя суспільства. Проте не можна ставити під сумнів той беззаперечний факт, що сучасна держава покликана бути гарантом стабільності, безпеки для своїх громадян, забезпечувати впорядкованість суспільних відносин, визнавати як найвищу цінність людину, її права і свободи. Усе

це повинно реалізовуватися в процесі функціонування державного механізму.

Визначення поняття державного механізму, його сутності, структури, принципів формування і функціонування до цього часу є проблемним і до певної міри складним. Це можна пояснити не тільки суб'єктивним фактором, який полягає в неоднаковому сприйнятті різними суб'єктами державності, але й об'єктивним характером багатоаспектності, багатогранності самого інституту держави і державно-правових явищ у різні історичні епохи.

У науковій літературі вже розглядалися різні тлумачення державного механізму, аналізувалися його організація і функціонування, структура, принципи побудови. Однак проблема єдиного визначення цього інституту у вітчизняній юридичній науці до цього часу не розв'язана. Дискусія про точність формулювань цього поняття розпочалася в середині минулого століття. Як зазначає М.І. Іскакова, до початку 50-х років ХХ ст. у СРСР державний механізм розглядався в широкому та вузькому значенні. У вузькому значенні він вважався тотожним і обмежувався поняттям апарату державної влади, а в широкому – політичної системи суспільства [145, с. 10]. На думку Л.Л. Григоряна, така концепція була природним продуктом сталінізму і своєрідним теоретичним обґрунтуванням одержавлення всіх сфер суспільного життя [93, с. 7–8]. Сьогодні подібне розуміння державного механізму як політичної системи суспільства повністю втрачене, і більшість учених-правознавців та політологів цілком справедливо відмовилися від нього [177, с. 244–245].

У вітчизняній юридичній літературі використовуються вузький і широкий підходи до визначення поняття державного механізму, які так чи інакше зводяться до розв'язання проблеми співвідношення між термінами «державний механізм» і «державний апарат».

Зокрема, Л.І. Спірідонов вважає, що державний механізм – це система органів держави, «за допомогою яких вона здійснює державну владу і реалізує свої функції» [449, с. 66]. Думка про ідентичність понять «державний механізм» і «державний апарат» є надзвичайно поширеною, її поділяють М.І. Матузов, В.І. Новосьолов, В.М. Хропанюк, С.С. Алексєєв [494, с. 79; 517, с. 100–102; 13] та ін. Однак звужене розуміння державного механізму лише як апарату держави не дає остаточної відповіді на питання про зміст поняття державного механізму, оскільки серед

науковців немає єдиної думки про те, які саме органи державної влади утворюють її апарат. Класичне марксистсько-ленінське вчення про державу та державну владу, ґрунтуючись на тезі В.І. Леніна про те, що державний апарат – це «насамперед постійна армія, поліція і чиновництво» [251, с. 160], зараховувало до державного апарату лише органи виконавчої влади. Пізніше до складу державного апарату почали зараховувати й органи законодавчої та судової влади, тому саме таке розширене розуміння апарату держави розглядалося як синонім державного механізму [24, с. 4]. Але таке розуміння державного апарату, як і механізму держави не розкриває реального стану справ у державі, де створено органи державної влади, які наділено тією чи іншою компетенцією, але безпосередньо не віднесено до однієї з гілок влади, передбачених Конституцією України (ст. 6). Нині в Україні такими є Президент України, Національний банк України, прокуратура тощо. Ототожнення державного механізму з державним апаратом, а останнього – лише з органами законодавчої, виконавчої та судової влади призводить до неправильного висновку, що ні Президент України, ні Національний банк України, ні прокуратура України не входять до складу державного механізму. Тому використання поняття державного механізму у вузькому значенні в сучасних умовах є методологічно не обґрунтованим.

У сучасній юридичній науці прибічники широкого підходу зараховують до державного механізму, крім державного апарату, й інші складові, діапазон яких є достатньо різноманітним. Загальним у цих поглядах є те, що підкреслюється відмінність між державним механізмом і апаратом, причому перший розглядається як більш широке за обсягом поняття. Наприклад, М.М. Марченко зазначає, що державний апарат обмежується лише системою державних органів [315, с. 160]. М.І. Абдулаєв і С.О. Комаров вважають, що державний механізм являє собою систему державних організацій, за допомогою яких реалізується державна влада, і охоплює державний апарат, державні установи і державні підприємства [3, с. 83–84]. Аналогічної точки зору дотримується О.Ф. Скакун [439]. В.В. Лазарев і В.С. Афанасьєв стверджують, що державний механізм – це законодавчі, виконавчі, судові та інші органи, а також силові структури, які здійснюють у разі необхідності заходи примусу (армія, внутрішні війська, в'язниці тощо) [317, с. 36]. Оскільки в Україні більшість правоохоронних органів і Збройні сили належать до виконавчої

влади, то вважається, що вони мають належати до структури державного механізму сучасної України як окремі його елементи.

Останнім часом у вітчизняній юридичній літературі висловлюється думка про недосконалість як вузького, так і широкого тлумачення механізму держави, оскільки і перший, і другий підходи пов'язані з визначенням статичної структури державного механізму, тоді як на практиці державний механізм являє собою складну і відкриту систему, що розвивається під впливом різноманітних внутрішніх і зовнішніх факторів. Серед прибічників цієї точки зору слід назвати Е.П. Григоніса, С.І. Ігонькину, І.П. Антонова, В.В. Гибова, Ю.М. Оборотова, В.В. Сухоноса (мол.) та ін. Ще на початку 70-х років ХХ ст. Г.А. Мурашин писав: «Державний механізм» вживається поряд із терміном «державний апарат», однак краще визначається суть цього явища... не в статичності, а в русі» [298, с. 14]. Досить послідовно цю позицію аргументував Е.П. Григоніс, який звертався до лексичного значення слів «апарат» (сукупність установ, що обслуговують певну галузь управління), і «механізм» (система, де рух одного елемента викликає рух іншого), дійшовши такого висновку: поняття «державний апарат» і «державний механізм» знаходяться в різних площинах і співвідносяться між собою як річ, що перебуває у спокої, статичності (державний апарат), і та ж сама річ, що перебуває в русі, динамічності (механізм держави)[92, с. 16].

Хоча державний механізм розглядається тут у динаміці, але сфера дослідження фактично звужена до процесів взаємодії між елементами і не виходить за його межі. Однак навряд чи доречно розглядати будь-яку управлінську діяльність, зосереджуючись лише на суб'єкті управління і не звертаючи уваги на об'єкт управління. Аналіз державного механізму як динамічного явища повинен показати, що поряд з органами державної влади цю систему утворюють відносини між цими органами та відносини між ними й фізичними та юридичними особами, на яких поширюється державна влада. При цьому слід мати на увазі, що зазначені відносини мають двосторонній характер, а їх змістом є як вплив органів державної влади на суспільні відносини, так і зворотний вплив суспільства на організацію та діяльність державного механізму.

Державний механізм у різні епохи розвитку цивілізованого суспільства мав неоднакову структуру і функції, тому він не може бути незмінним. Причому зміни, яких він зазнає, можуть бути

пов'язані не лише з об'єктивними умовами суспільного життя, але і з суб'єктивним прагненням тієї чи іншої суспільної, політичної або економічної групи посилити свої позиції в політичному житті.

Незважаючи на особливості державного механізму окремої держави, у держав одного й того самого типу він має певні, тільки йому притаманні риси. Зокрема, в умовах авторитаризму чи абсолютизму функції прокуратури, пов'язані з підтриманням державного обвинувачення в суді, забезпеченням судового переслідування злочинців та представництва інтересів держави в суді, інколи в певних історичних умовах відходять на другий план, натомість основною стає функція загального прокурорського нагляду за додержанням законів. На інші правоохоронні органи, перш за все на органи внутрішніх справ, поряд із правоохоронною покладається карально-репресивна функція.

Таким чином, узагальнюючи висловлені з цього приводу точки зору, можна дійти висновку про те, що за суб'єктною ознакою державний механізм у широкому розумінні в статичній міститься у собі всі державні структури, а у вузькому розумінні – лише сукупність органів, наділених владними повноваженнями, і, таким чином, може розглядатися як державний апарат.

Крім того, як державний механізм, так і його складова – державний апарат може розглядатися як система функціонування органів, установ і організацій, практична реалізація ними функцій держави.

Досліджуючи державний механізм, необхідно розглядати безпосередньо питання діяльності державних органів, їх місце і роль у державному механізмі, напрямки взаємодії між собою та із суспільством у цілому, окремими його інститутами, проблеми функціонування державного механізму і шляхи їх розв'язання.

Термін «механізм» у прямому значенні застосовується як технічний, а його тлумачення пов'язується з внутрішньою будовою машини. Адже будь-який механізм – це сукупність взаємопов'язаних частин, елементів за наявності, з одного боку, внутрішньої впорядкованості й узгодженості між ними, а з іншого – диференціації й відносної автономності. Якщо ж розглядати структуру сучасного державного механізму України, то найважливішими його елементами є державні органи, які утворені і функціонують з урахуванням низки принципів, найбільш значним і структуроутворюючим з яких є принцип поділу влад, закріплений у Конституції України. Від рівня розвитку законодавчих, виконав-

чих і судових органів, чіткості цілей і завдань їх діяльності, компетенції, взаємодії між собою і низки інших факторів значною мірою залежить ефективність усього державного механізму.

Отже, структурно в механізмі сучасної української держави можна виділити державні органи (державний апарат), до якого входять органи та посадові особи, наділені владними повноваженнями, а не лише органи виконавчої влади. Водночас необхідно підкреслити, що механізм – це «система в дії», а не «дія системи». У широкому розумінні необхідно визначити державний механізм не як «дію органів держави» [92, с. 16], а як «систему державних органів (державний апарат) в динаміці», тобто в процесі здійснення державної влади, функціонування і взаємодії.

Як справедливо зазначають М.І. Абдуллаєв і С.О. Комаров, кожний державний орган виконує певні завдання, є «приводним пасом» загального державного механізму, у якому всі органи діють узгоджено [3, с. 83]. У результаті цей особливий «живий організм» безперервно перебуває в русі і розвитку. Структура державного механізму – це його внутрішня будова, порядок розташування елементів, їх співвідношення. Вона вказує на те, із чого складається державний механізм, якою є субординація його складових частин тощо. Саме тому слід виходити з того, що за своєю структурою державний механізм – це цілісна система, яка складається з низки окремих підсистем, що перебувають не лише в статичі, а й у динаміці.

Термін «система» у перекладі з грец. означає «ціле, складене з частин; сполучення» і визначається як безліч елементів, які знаходяться у відносинах і зв'язках один з одним, утворюють певну цілісність, єдність [511, с. 356]. На цій основі ґрунтується системний підхід як напрям у методології наукового пізнання, основою якого є аналіз об'єктів як систем, що вимагає розкриття їх цілісності, тобто виявлення елементів, а також взаємодії системи із середовищем. Із цим підходом тісно пов'язаний функціональний метод, який використовується в науці для виділення в системах структурних частин, елементів з точки зору їх призначення, ролі, функцій, численних зв'язків між ними, взаємовпливу. Поєднуючи зазначені методи, можна використовувати системно-функціональний підхід при вивченні структури державного механізму України. У межах поняття державного механізму як динамічної, функціонуючої системи державних органів його структура повинна розглядатися в нерозривному зв'язку з діяльністю окремих елементів, з урахуванням

взаємодії між ними. Системно-функціональний аналіз державного механізму України передбачає нерозривну єдність двох аспектів – системного, що полягає у визначенні місця і ролі елементів, тобто державних органів, які його утворюють, та функціонального, що полягає в дослідженні призначення цих елементів, аналізі виконуваних функцій і напрямків їх взаємодії.

За такого підходу державний механізм – це не тільки система державних органів, а й сукупність взаємодіючих підсистем, що здійснюють державну владу і функціонують у межах цілісної системи апарату держави. Однією з таких підсистем державного механізму є органи прокуратури, яким притаманні як загальні ознаки державного механізму, так і специфічні.

У цілому можна виокремити кілька основних ознак державного механізму сьогодення:

1. Він має людей, які займаються управлінням, що складається із законотворчості і виконання законів.

2. Державний механізм являє собою складну систему органів і установ, які знаходяться в тісному взаємозв'язку в процесі виконання безпосередніх владних функцій. Державний механізм характеризується складною структурою, що відображає місце, яке посідають у ній різні види і групи державних органів, їх співвідношенням і взаємозв'язками. У свою чергу, орган держави є первинним елементом державного апарату. Органи державного апарату пов'язані між собою відносинами субординації і координації. Будучи носіями владних повноважень, вони беруть участь у розв'язанні найбільш загальних завдань держави і здійсненні її функцій. Кожний державний орган являє собою досить самостійну, структурно відокремлену ланку державного апарату, яка створюється державою з метою здійснення чітко визначеного виду державної діяльності, наділена відповідною компетенцією і спирається в процесі реалізації своїх повноважень на організаційну, матеріальну і примусову силу держави.

3. Функції всіх ланок державного механізму забезпечуються організаційними, матеріально-фінансовими засобами, а в разі потреби – і примусовим впливом.

4. Державний механізм покликаний надійно гарантувати й охороняти права та законні інтереси громадян. Сфера владних повноважень державних органів обмежується правом, яке максимально забезпечує гармонійні, справедливі відносини між державою й особою.

Наукове видання

Сухонос Віктор Володимирович

**Правові та організаційні аспекти
розвитку прокуратури України в сучасних умовах**

Монографія

Головний редактор В.І. Кочубей
Технічний редактор А.О. Литвиненко
Дизайн обкладинки і макет В.Б. Гайдабрус
Комп'ютерна верстка О.І. Молодецька, А.О. Литвиненко

Підписано до друку 15.04.2010.
Формат 60x84 ¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Скулбук.
Друк цифровий. Ум. друк. арк. 19.1. Обл.-вид. арк. 16.5.
Додрук. Замовлення № Д11-10/3

Відділ реалізації
Тел./факс: (0542) 78-83-57
E-mail: info@book.sumy.ua

ТОВ «ВТД «Університетська книга»
40009, м. Суми, вул. Комсомольська, 27.
E-mail: publish@book.sumy.ua
www.book.sumy.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 489 від 18.06.2001

Віддруковано на обладнанні ВТД «Університетська книга»
вул. Комсомольська, 27, м. Суми, 40009, Україна
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 489 від 18.06.2001

[Перейти на сайт](#) →